

Pomogáts Béla

ANTINÓMIÁK ÉS PARADIGMÁK A KORFORDULÓ MAGYAR IRODALMÁBAN

Szekfű Gyula és Németh László

Annak idején *Három nemzedék* című nagyhatású könyvének kibővített, 1934-es második kiadásában Szekfű Gyula úgy látta, hogy a Trianon utáni Magyarország társadalmát és közéletét öt nehezen feloldható feszültség, ahogy ő nevezte: antinómia határozta meg. A történelem által mindenképpen igazolt véleménye szerint az első világháborút követő korszakban, legalábbis a közép-európai régióban, a nacionalizmusok újraéledése, sőt megerősödése következett be, és ez a folyamat a magyarságtól is erőteljesebb nemzeti kohéziót követelt. „*Trianon óta - állapította meg - a Nemzeti Egység az, melynek szükségességéről talán legtöbbször és legőszintebben szokás beszélni. Őszintén, - mert bizonyos, hogy a nemzeti gondolkodás egységére nagy szükség van, amikor az új nacionalizmus mindenütt nyájként egybetereli a nemzettagokat, s belőlük erőszakkal is egységes nemzettestet ver össze. Szomszédságunkban mindenütt egységes nemzeti akaratok emelkednek fel előttünk fenyegetőleg, - lehetetlenség tehát továbbra is egység nélkül maradnunk, ez lassankint közvéleménnyé válik, mellyel szemben különvélemény tényleg helytelen és okatlan dolog volna.*”

„*A Nemzeti Egység - folytatódott Szekfű gondolatmenete - azonban csak akkor valósulhat meg, ha eloszlanak azon antinómiák, melyek jelenleg ember és ember közt érzelmi, anyagi, akaratbeli különbséget tartanak fenn. A Nemzeti Egység megvalósításának feladata túlmeleg bármilyen széleskörű politikai akción, s nem kevesebbet foglal magában,*

mint szellemi, gazdasági és társadalmi életünknek sok tekintetben gyökeres reformját.”

Mik voltak ezek a Szekfű Gyula által megjelölt antinómiák? Ilyennek látta „*a nagybirtokos - mezőgazdasági munkás; katolikus - protestáns; zsidóság - magyarság; öregek - állástalan fiatalok, trianoni magyarság - leszakadt magyarság*” ellentétpárját, és ezeknek az ellentétpároknak a révén elemezte a földkérdést, a felekezeti kérdést, a zsidóság és a kapitalizmus kérdését, a nemzedékproblémát és a leszakadt magyarság helyzetét. Véleménye szerint az utódállamok szorításában vergődő és súlyos szociális válságokkal küzdő magyarság kívánatos nemzeti egységét csak akkor lehet létrehozni, ha ezeket az antinómiákat sikerül feloldani. „*Ez öt antinómiának mindegyike - hangoztatta - sürgősen követeli a megoldást akkor, ha nemzetünk számára nem forradalmi katasztrófákat, hanem nyugodt evolúciót és Nemzeti Egységet óhajtunk.*”

Szekfű gondolatmenete nyomán, sok tekintetben ezzel vitázva vizsgálta újra Németh László 1934-es *A magyar élet antinómiái* című tanulmányában a magyar társadalmat megosztó ellentmondásokat. Antinómiáknak ő is azokat a feszültségkeltő konfliktusokat nevezte, amelyek mintegy meghatározták a Trianon után (a két világháború közötti) magyar társadalom viszonyait. „*Azok a kérdések - jelentette ki -, amelyeket Szekfű a magyar élet antinómiáinak nevez, egyben nagyon hasonlítanak a Kant antinómiáihoz: előttük is csak kétségbeesni vagy nekigyürkőzni lehet. Eletünk halálos sebe ez az öt antinómia, egy-egy magában is elég, hogy elvérezzünk rajta, s ha mai állapotunkból ki akarunk lábalni, mind az ötöt be kell hegesztetnünk.*”

Azon természetesen lehet vitázni, hogy valóban a Szekfű és Németh által vizsgált „öt antinómia” határozta-e meg leginkább a két világháború

közötti magyar társadalom (és kultúra) belső viszonyait és a politikai, illetve eszmei téren kialakított nemzetstratégiai elképzeléseket. Rá lehet mutatni, mint ahogy ezt vitáirata végén Németh is tette, másfajta feszültségekre is. Az azonban kétségtelennek tetszik, hogy a Szekfű és Németh által vizsgált társadalmi feszültségforrások igen súlyos konfliktusokhoz vezettek, és minthogy alig akadt olyan szellemi és/vagy politikai erőközpont, amely a reformkorhoz, a kiegyezést követő polgárosodáshoz vagy a Nyugat körül gyülekező tábor által kezdeményezett „második reformkorhoz” hasonlóan átfogó és egyesítő értelemben vállalkozott volna egy hatékony nemzeti stratégia kidolgozására, a magyar társadalom veszedelmes belső feszültségeinek feloldása elmaradt, sőt tovább hatott a 20. század második felében.

Kulturális antinómiák

Nem volna könnyű dolgom, ha a jelen magyar társadalmát megosztó ellentéteket akarnám áttekinteni. Valószínűleg olyan sok van belőlük, hogy felsorolásuk egy hosszabb előadás kereteit is szétfeszítené. Hiszen az egymással küzdő politikai hagyományok, a négyévtizedes kommunista korszak által átörökített és az újonnan létrejött társadalmi ellentétek, az ország regionális szerkezetében kialakuló fejlődési eltérések és az európai integrációval kapcsolatos konfliktusok megannyi antinómiát jelentenek, és ezek vizsgálata akár egy tudományos kutatóintézet számára is csak hosszú távon megoldható feladattömeget adhatna.

Most azonban nem a mai magyar társadalom antinómiáinak vizsgálatára szeretnék vállalkozni, ehhez valószínűleg nem is volna elegendő áttekintésem, inkább a kulturális, közelebbről az irodalmi antinómiákat próbálnám szemügyre venni és röviden leírni. Máskülönben nyilvánvaló,

hogy az irodalom, az irodalmi élet és a társadalom, a társadalmi lét antinómiái egymással összefüggenek, és az irodalom belső konfliktusai mögött nem egy esetben közvetlenül társadalmi feszültségek, illetve a magyar társadalom jelen állapotából következő mentalitásbeli, ideológiai ellentétek találhatók.

Az irodalomról beszélek tehát, és a magyar valóságnak ebben a jól meghatározható, a társadalmi lét más övezeteitől mégsem függetleníthető világában négy nagy antinómiát szeretnék jelezni és egymástól elkülöníteni.

❶ *A nemzeti és az európai orientáció ellentéte*

Irodalmunkban ez a két orientáció hagyományosan igen sok nézeteltérést és szellemi küzdelmet okozott: ez a szellemi küzdelem jelent meg a 18. és 19. század fordulóján a felvilágosodás hívei (Bessenyei György, Batsányi János) és a nemzeti hagyományok gondozói (Gvadányi József, Dugonics András) közötti polémiákban, a Kazinczy Ferenc által vezérelt kulturális megújulás és nyelvújítás körüli harcokban, később a „nép-nemzeti klasszicizmus” és a „kozmpolita költészet” híveinek vitáiban, majd a Nyugat fellépése körül zajló szellemi háborúkban, végül a harmincas évek népi-urbánus csatározásaiban. A két orientáció vetélkedésének, ebben az értelemben, hasonlóan a többi közép- és kelet-európai kultúra belső küzdelmeihez, igen nagy hagyománya van.

Aszúkebb értelemben nemzeti kulturális stratégia és a modernizációs európai kulturális stratégia sok tekintetben a jelenben is szemben áll egymással. Ez a szembenállás jelenik meg a hagyományosabban nemzeti kötődésű irodalom és a posztmodernnek, illetve transzavantgárdnak nevezett irodalom vitáiban, vagy azokban az irodalmi belharcokban, amelyek a jelen irodalmi életben: az egymással perlekedő „szekértáborok” között zajlanak, például az irodalmi intézményeket támogató költségvetési és alapítványi pénzek elosztása körül. Még rosszabb, ha már csatározások sincsenek, és az egymással szemben álló táborok figyelemre sem méltatják egymást, tudomásul sem veszik egymás törekvéseit és értékeit, el

sem olvassák egymás folyóiratait és műveit.

A nemzeti és az európai orientáció szembenállása nem egyszer türelmetlen és kirekesztő magatartáshoz vezet: az egyik oldalon mindaz értelmetlen handabandázásnak, kozmpolita ügyeskedésnek tetszik, amit az „urbánusok” posztmodernnek („poszt-nyugatosok”) művelnek, a másik oldalon pedig mindazt provinciális nép-nemzeti elmaradottságnak minősítik, amire a nemzeti sorskérdésekre figyelő irodalom vállalkozik.

❷ *A személyiség elvű és a közösségi elvű irodalom ellentéte*

Az irodalom, mint minden művészet, sőt minden szellemi alkotó tevékenység, erősen az alkotó személyiségéhez kötött. A személyiség képességei (tehetsége) és tapasztalatai, az önkifejezés érdekében történő erőfeszítések nélkül nem jön létre irodalmi mű, általában műalkotás. Ugyanakkor igen nagy hagyománya van annak a meggyőződésnek is, hogy az irodalomnak bizonyos közös tapasztalatokat, felismeréseket és törekvéseket kell kifejeznie, és az alkotó művész egy emberi közösség: egy értelmiségi csoport, egy társadalmi réteg, egy nemzet vagy éppen az egész emberiség megbízásából és nevében beszél, mint nagy közös élmények és törek-

vések, gondok és remények letéteményese.

Erre utal különben René Wellek és Austin Warren mára klasszikusnak tekinthető *Az irodalom elmélete* című kézikönyve is, midőn a művészi alkotás két lényegi kritériumát a következőkben jelöli meg: „*a művészet mint öncél, és a művészet mint közösségi rítus és kulturális kötőerő*”. A „közösségi rítus” és a „kulturális kötőerő” fogalmi köre kétértelműen magába foglalja az irodalom közösségi, nemzeti szerepvállalását és mandátumát. Különösen a magyar és megint csak: általában a közép- és kelet-európai irodalmakban, amelyek sok évszázados hagyományaik értelmében voltak - Németh László találó kifejezésével élve - „a nemzeti élet mindenesei”.

A 20. században és különösen a kilencvenes évek új szellemi orientációinak keretében mindazonáltal új és minden korábbinál erősebb hangsúlyt kapott az a meggyőződés, hogy az irodalomnak nem valamiféle közösség nevében kell megnyilatkoznia, hanem kizárólag az emberi személyiség helyzetét, megrendülését, válságát vagy éppen felbomlását és megsemmisülését kell kifejeznie.

A jelen irodalomtörténet-írásának egy iskolájánál is megingott azoknak a költőknek és íróknak, például Illyésnek, Radnótinak, Németh Lászlónak, Nagy Lászlónak a tekintélye, akik az irodalomban valamilyen közösségi képviselőt kerestek, és a legmostohább körülmények között is ragaszkodtak a személyiség hagyományos integritásához. A közösségi elv és a személyiség-elv ellentmondása mára áthidalhatatlannak tetszik, és a személyiség-elvű irodalom teoretikusai mind ingerültebben tekintenek a közösségi értékeket védeni és konstituálni igyekvő irodalomra.

❸ *A magas irodalom és a tömegirodalom ellentéte*

Mindig létezett magaskultúra és tömegkultúra, és a kettő között viszonylag ritkán adódtak kapcsolódási pontok. Annak valójában művészet-, illetve általános kultúraszociológiai jelentősége volt, hogy milyen társadalmi csoportok léptek fel fogyasztóként az egymással igazából alig versengő két kulturális piacon. A magas kultúra: az értékes irodalom, zene és képzőművészetek

inkább az értelmiségi és a vagyono-
sabb polgári rétegek, a szórakoztató
zene, a magyar kulturális körben pél-
dául a cigányzene, a tömegiroda-
lom, így a kalandregény, az érzelgős
„best-seller” vagy a képzőművészi
giccs jobbra a kispolgári rétegek ér-
deklődését váltotta ki, habár az sem
volt kivételes, hogy a társadalmi hie-
rarchia magasabb szintjein elhelyez-
kedők a tömegkultúra termékeit,
úgynevezett „egyszerű emberek” pe-
dig a magas kultúrát részesítették
előnyben.

Külön kulturális rendszert alko-
tott a népi kultúra, amelynek
fogyasztói, igaz, a polgári társada-
lom alatt vagy ezen kívül helyezked-
tek el, maga a népi kultúra mindazo-
náltal egy magasrendű hagyományt
és ízlést képviselt. Nemcsak a nép-
költészetre, hanem a népi képzőmű-
vészetre és építészetre, a népi színját-
szásra és a néptáncra is gondolok. A
kulturális termékeknek ez a területe
lényegében a saját tradíciói és törvé-
nyei szerint fejlődött, ahogy Ortutay
Gyula annak idején megállapította:
*„a paraszti kultúra és világkép lénye-
ge szerint erősen önállótól volt; kérdé-
seire magának kellett megadnia leg-
többször a feleletet”.* Ezzel együtt a
népi kultúra maga is univerzális mű-
veltséget alkotott, teljes mértékben ki
tudta elégíteni az egyének és közös-
ségek esztétikai és erkölcsi igényeit,

A tömegkultúra nem ilyen igé-
nyeket próbál kielégíteni, sőt
kifejezetten lerombolja ezeket a ma-
gasabb igényeket, miközben pusztán
a szórakoztatásról, a „kikapcsoló-
dásról”, a pihentetésről kíván gon-
doskodni. Lassanként megszűnteti azt
a személyességet, amely a valódi
kultúrát fogyasztó ember sajátja, fel-
számolja a befogadói jelenlétet és
azt az együttműködést, amely a ma-
gas kultúra létrehozója és élvezője
között kialakul. A modern tömegkul-
túra és főként ennek elektronikus vál-
tozata: a videolátványosságok, a te-
levíziós „szappanoperák” az erősza-
kot népszerűsítő vagy pornográf fil-
mekről, kifejezetten a személyiség
önépítése, önmegvalósítása ellené-
ben érvényesülnek, és a jelenben ép-
pen ez a tömegkultúra veszi át mind
szélesebb körben a korábbi magas-
kultúra és népkultúra helyét és szere-
pét.

④ *A hagyomány és a modernség
ellentéte*

A hagyomány és az újítás mind-
ig is versengett egymással, és
természetesen voltak korszakok, mi-
dön inkább a hagyomány, és voltak
korszakok, midőn inkább az újítás ér-
vényesült. A legtermékenyebb kor-
szakok mindazonáltal azok lehetnek,
amelyek összhangba tudták hozni a
hagyományokat és az újításokat, és a
tradíció bizonyos mozzanataira tud-
ták építeni a mindenkori modernsé-
get. Így a magyar romantika korszaka,
midőn Berzsenyi vagy Vörösmarty
költészete természetes egységet ho-
zott létre a nemzeti költői hagyomá-
nyok és a nyugatról érkező romanti-
kus világkép és poétika között, vagy
a Nyugat nagy korszaka, amely
ugyancsak természetes és termékeny
szintézisbe tudta fogni a nemzeti tra-
díciót és a francia, angol, német iro-
dalom modern indításait.

A két kultúrát konstituáló erő: a
aligha szerencsésnek mondható kor-
szakokban viszont élesen egymással
szemben érvényesül. Ilyenkor lénye-
gében megszűnik a kultúra teremtő
folytonossága, zavarok támadnak
abban a kulturális diskurzusban,
amelynek fenn kell tartania a nemze-
ti kultúra szerves folyamatait, és ne-
hézkessé vagy éppen lehetetlenné
válík a különféle iskolák, irányzatok
és mozgalmak dialógusa. Ennek a
zavarnak vagyunk a szenvedő tanúi a
jelen magyar irodalmát nyomon kö-
vetve is.

A modernnek (posztmodernnek) szí-
vesen beszélnek arról, hogy az iroda-
lom hagyományos realista vagy
klasszicista formái végképp kiüresed-
tek, és legfeljebb tömegkulturális ter-
mékek létrehozására valók, a hagy-
ományok hívei pedig kedvtelve hivat-
koznak arra, hogy a posztmodern
irodalom vagy a neoavantgárd meg-
szakította minden kapcsolatát a való-
sággal és az értelemmel, és legfel-
jebb egy belterjes kicsiny irodalmi
szekta életidegen beszédmódja,
„madárnyelve” lett. A hagyományos
és a modernista írásmód élesen el-
vált egymástól, és úgy tetszik, lassan-
ként megszűnnek a kölcsönös meg-
értés szemléleti és szemantikai alap-
jai.

Modernizáció és identitás-védelem

Ahogy Szekfű Gyula és Né-
meth László társadalmi ter-

mészetű antinómiái esetében, úgy a
jelen irodalmi ellentmondásainak te-
kintetében is bőven ki lehetne egé-
szíteni az imént vázolt antinómiák
körét. A tárgyalt problémák gyökerét
mindazonáltal egyetlen nagyobb je-
lentőségű és mélyebben ható -
egyébként nem feloldhatatlan - el-
lentmondásban látom. Itt azonban
kissé távolabbról kell kezdenem a
gondolatmenetet.

A magyar történelmet (hason-
lóan több nép és különösen
a közép- és kelet-európai népek
történelméhez) hagyományosan egy
kettős stratégiai kihívás és feladat
hatja át. Mégpedig az, hogy a ma-
gyarságnak szüntelenül fel kell zár-
kóznia az európai (a nyugati) civi-
lizáció és kultúra adott szintjéhez és
időszerű követelményeihez, ugya-
nakkor meg kell őriznie saját nem-
zeti karakterét és egyéniségét: ön-
azonosságnak történelmi alapjait.
Egyrészt meg kell kezdenie és sike-
resen meg kell valósítania a gazda-
sági és társadalmi modernizációt,
amely visszavezeti, pontosabban el-
vezeti a nyugati világ fejlett nemze-
tei közé, másrészt meg kell őriznie
és erősítenie, vagy mint a kommu-
nista berendezkedés bukása után is
követelményként megjelent, helyre
kell állítania a maga súlyosan sérült
nemzeti identitását és kulturális ha-
gyományait. Korábban mind a mo-
dernizáció, mind a nemzeti identi-
tás a kommunista párturalom áldo-
zata lett: a szovjet társadalmi és
gazdasági modell erőszakos alkal-
mazása megakadályozta a valódi
és hatékony modernizációt, a „pro-
letár internacionalizmusnak” neve-
zett szovjet nagyhatalmi ideológia
pedig fellazította és megtörte a
nemzeti azonosságtudatot.

A kettős stratégiai kihívás igen
gyakran okozott zavarokat, igen sok-
szor bontotta meg a kívánatos nem-
zeti kohéziót és összefogást, mint-
hogy a két stratégiai elv: a modern-
izáció és az identitás-védelem nem
egyszer egymással szemben érvénye-
sült. Holott e két kihívásra csak átfogó
és összegző választ lehet adni.
Valamiféle okos szintézisképzésre van
szükség, máskülönben a modernizá-
cióból tartalmas és szerves civilizáció
és politikai kultúra nélküli pszeudo-
európaiság, az identitástudatból pe-
dig önveszélyes elszigetelődés és vé-
gül provincializmus lesz.

A jelenben kétségtelenül megvan annak a veszélye, hogy valamelyik stratégiai opció egyoldalúan érvényesül. Léteznek politikai (és kulturális) erők, amelyek Magyarországot úgy kívánják betagozni a nemzetekfeletti intézményekbe és a globális gazdasági és politikai folyamatokba, hogy nem ügyelnek kellőképpen a nemzeti történelem és kultúra, a hagyomány és az identitás értékeire. És léteznek olyan erők, amelyek csakis a nemzeti identitás és hagyomány fenntartásának érdekét ismerik el, és elutasítják a modernizációs készletet: az európai intézményekhez történő csatlakozást, a globális folyamatokban való részvételt. Ebben a tekintetben többen és több oldalról is hajlanak arra, hogy figyelmen kívül hagyják a magyar történelem időszerű tanulságait és tanításait.

Holott igen emlékezetes és eredményességet tanúsító történelmi-művelődéstörténeti példái vannak annak, hogy a modernizációs és az identitás-védő stratégiák szembekezdése: a már-már sorsszerűnek látszó és a nemzeti kohézió drámai felzárkózásának rémét felidéző politikai és kulturális megoszlások elkerülhetők. Történelmünk sikeres korszakait éppen a modernizáció és az identitás-védelem követelményének együttes meghirdetése és érvényesítése alapozta meg. Így a múlt századi reformkorban, amely - Kölcsey Ferenc kifejezésével - a „haza és haladás” kettős eszméjére alapozta a nemzeti stratégiát és jövőképet. Vagy a Nyugat mozgalma körül kialakuló „második reformkor”, amely ugyancsak a modernizációs és az identitás-védő stratégia egységét tudta kialakítani.

A Nyugat (és a mellette, vele szövetségben fellépő Huszadik Század) ugyanis nem egyszerűen az irodalmi és művészeti gondolkodás és gyakorlat megújulásnak műhelye volt, hanem a teljes kultúráé, a teljes szellemé: a társadalomtudományoké, a politikai gondolkodásé, a politikai kultúráé is. Mint a 20. századi magyar szellemiség egyik leginkább átfogó eredményes műhelye, mindig arra törekedett, hogy egyeztesse az identitás-védő hagyományokat és a modernizációt szolgáló megújulást, a nemzeti és a liberális eszméket, a

magyar és az európai értékeket. Sőt, éppen a modernizáció hatékonysága érdekében tapintott rá a nemzeti egyéniség és a kulturális tradíció eredeti tulajdonságaira és értékeire - szemben egy nemzeti köntösben fellépő másodlagos kultúrával, amely nem volt sem eredeti, sem hatékony, sem igazán nemzeti, sem európai; Ady, Babits, Móricz és Krúdy irodalmi stratégiája és munkássága legalábbis erre vall.

Ma is a modernizációs és az identitás-védő stratégiák és jövőképek egyeztetésére volna szükség. Az, hogy ez az egyeztetési hajlandóság alig érzékelhető, és maga az egyeztetési folyamat késlekedik, igazából nem kulturális, inkább politikai és ideológiai okokra vezethető vissza. A mai magyar társadalomban ma is a szükségesnél nagyobb mértékben uralkodik a politika, és a teljes 20. századi történelem káros

örökségeként igen nagy szerepet töltenek be az ideológiák - valójában a politikai tér mindegyik oldalán. Mindennek következménye az a „kultúrharc”, amely a kilencvenes évek első felében különösen kiméltelen és kártékony módon hatott a nemzeti konszenzus kívánatos kialakítására. Azóta ez a „kultúrharc” talán valamelyest enyhült, olykor mégis fellángolni látszik, és ilyen fellángolás várható az előttünk álló hónapokban is, az 1998-as választások közeledésével.

Régi és új paradigmák

Az irodalom világában tapasztalható konfliktusokat erősítik az irodalom mibenlétét érintő gondolkodásban bekövetkezett paradigmaváltások is. A huszadik század átütő irodalmi irányzata a modernizmus volt, ez az irányzat az évszázad szelleméből táplálkozott: szemléleti alapjait egy új, a tizenkilencedik századét meghaladó ésszerűségben, társadalmi és művészeti ideológiáját a jövőre orientált utópiákban, a művész szerepét valamilyen kollektívum képviselőjében kereste. Ez a modernizmus, miközben természetesen tovább éltek a múlt század romantikus és realista vagy a századforduló szimbolista áramlatai, s maguk az izmusok is időnként elkeveredtek velük, mindvégig az évszázad vezető irodalmi és művészeti irányzataként működött, még a lakott föld arculatát is átalakította a maga konstruktivista építészeti formáival.

A meglepő fordulatot éppen az építészet hozta már a nyolcvanas években: a Bauhaus-stílus zárt racionalitása után az újjáéledő nemzeti és regionális tradíciókat, a mértani formák és a rideg funkcionalizmus után a szeszélyes vonalakat, személyes megoldásokat, a történeti stílusokat.

Modern és posztmodern: az ízlésváltás keretei között jelzi, hogy valami, ami legbensőbb emberi lényünket érinti és abból ered, radikálisan átalakult. A posztmodern ízlés, szemlélet és stílus, ha tetszik: nyelvezet a jövőidejű utópiák bukása után a történeti folytonosságot, a kultúra szervezőségét helyezte ismét előtérbe, az absztrakciók után a történeti, etnikai, regionális és

nyelvi különösségeknek, egyediségnek adott irányító szerepet, a kollektív én helyett a személyiségre és a személyiségértékekre szavazott, a tervszerűen irányított művészet után a művész autonómiáját állította helyre. A posztmodern irodalom a személyiség belső világát fedezte fel újra, a narrációt általában reflexióval váltotta fel, és nemcsak arról számolt be, hogy mi történik abban a világban (társadalomban) amelyet az elbeszélés felidéz, hanem megvilágítja magának az elbeszélésnek: az alkotó munkának a háttérét és körülményeit, valamint az elbeszélő személyes helyzetét is.

Ez a posztmodern irodalom és művészet már itt van közöttünk: huszadik századi hagyományait a század első évtizedeinek személyes jellegű irodalmából meríti, mestereit Kosztolányi Dezsőben és Ottlik Gézában találta meg, írói: Esterházy Péter, Nádas Péter, Lengyel Péter, vagy a Szlovákiában élő Grendel Lajos, az Erdélyből áttelepült Bodor Adóm, az új magyar próza „derék-hada”. Ok a történelmi korforduló: az ezredvég hiteles krónikásai. Az ő nevükhöz fűződik az a „paradigmaváltás”, amely elbeszélő irodalmunkban az elmúlt másfél évtized során bekövetkezett.

Az utolsó két évszázad folyamán alighanem két nagy fordulatot (paradigmaváltást) ért meg az európai irodalom (világirodalom). Az elsőt a romantika, elsősorban Herder és a Schlegel-testvérek történelem- és művészetbölcselete hozta, amely az egész kontinensen, de főként a közép- és kelet-európai régiókban, tehát a német, a lengyel, a cseh, a szlovák, a horvát, a szerbe a román, az orosz és természetesen a magyar kultúrában szervesen összekapcsolta az irodalom és a nemzeti ügyét, és az irodalmat tette meg a nemzeti szellem és identitás legfontosabb letéteményesének. Ennek a fordulatnak a nyomán bontakozott ki a magyar nemzeti irodalom is, mondjuk Berzsenyi Dániel és Kölcsey Ferenc romantikájától kezdve, és ennek a „herderi” fordulatnak a szellemisége élt tovább a magyarországi népi irodalomban: Illyés Gyula, Németh László és Kodolányi János munkásságában, vagy az erdélyi magyar irodalmi kultúrában Reményik Sándor költészetétől és Tamási Áron, vala-

mint Kós Károly regényeitől kezdve máig: Sütő Andrásig, Kányádi Sándorig.

A huszadik század átalakult világképe és új bölcselete indította el, még hozzá két módon, két áramban: egyrészt az egzisztencialista filozófia, másrészt a modern nyelvfilozófia révén, s ha az első fordulat Herder, a második Heidegger és Wittgenstein nevéhez köthető. Ennek a fordulatnak a jegyében válik az irodalom előtt álló nagy kihívássá egyrészt maga az emberi létezés, amelyre elsősorban az irodalom, a művészet képes választ adni, mint-hogy az emberi lény leginkább a művészeti alkotásban tud azonosulni önmagával és a léttel, ahogy Heidegger írta nevezetesen, *Hölderlin és a költészet lényege* című tanulmányában: „a költészet a lét és a dolgok alapító megnevezése - nem tetszőlegesen mondás, hanem az, ami által válik csak minden nyilvánvalóvá, amit aztán a mindennapi beszédben megbeszélünk, elintézzünk.” A másik, az irodalom előtt álló nagy kihívás pedig maga a nyelv, az a tény, hogy az ember a nyelv által azonosítja önmagát és az emberi létezés valójában a nyelv által történő létezés, amiből az is következik, hogy az irodalom nem etikai vagy bölcseleti mondanivalója, hanem csupán nyelvi és poétikai felépítése által létezik, következésképp a műalkotásnak nincs nemzeti felelőssége és morális célzata.

A magyar irodalom „heideggeri” fordulata tulajdonképpen már a két világháború között végbe ment (Kosztolányi Dezsőnél, Szabó Lőrincnél, József Attilánál), s az elmúlt évtizedben bontakozott ki a szemünk láttára a „wittgensteini” fordulat. Mindez azonban nem teszi érvénytelenné a „herderi” szellemiség és kultúra hagyományait és jelenidejű érvényességét: azok, akik az emberi létezés abszurd tapasztalataival vagy éppen magával a nyelvvel küzdenek, nem kell, hogy elutasítsák a nemzeti közösség iránt érzett felelősségtudatot. Különösen a kisebbségi létben, ahol többnyire nincs is mód arra, hogy valaki kivonuljon a szellemi küzdelmek arénájából és magát a létezés szemlélve vagy a nyelvfilozófiák tanításai között búvárkodva építsen magának személyes identitást.

Talán nincs is szükség ilyesmire, a műalkotás értékét ugyanis nem az dönti el, hogy valaki milyen paradigmához igazodik. A valóban értékes műalkotásokat sohasem lehet egyetlen irodalmi paradigmához hozzákötni, és az irodalom általában mindig több, mint pusztán irodalmi értékek együttese. Alighanem igaz van T.S. Eliotnak, aki a következőket jegyzi meg: *„Az irodalom »nagyságát« nem lehet kizárólag irodalmi értékmérőkkel meghatározni, bár nem szabad elfelejteni, hogy azt, vajon valami irodalom-e avagy sem, csakis irodalmi értékmérőkkel határozhatjuk meg.”* Vajon miben állnak azok az „irodalmon kívüli” minőségek, amelyek megszabják valamely műalkotás „nagyságát”? Ezek között minden bizonnyal ott vannak a műalkotásban kifejezésre jutó gondolat és erkölcs értékei, következésképp a nemzeti identitás és kultúra fenntartásának értéke is.

Az irodalmi paradigmák általában különben sem érvényesülnek a maguk vegytiszta mivoltában, és éppen a huszadik századi magyar irodalom példázta azt, hogy a „herderi” a „heideggeri” és a „wittgensteini” irodalomfelfogás tulajdonképpen nemcsak összefér egymással, hanem szintézisbe is hozható. Ez az irodalom számos olyan művet kínál számunkra, amely átfogó módon több irodalomfelfogást és paradigmát is képvisel. Így Juhász Ferenc történelembölcseleti mitikus költői eposzait: *A szent tűzözön regéi* és a *Gyermekdalok*, Déry Tibor mitikus antiutópiája: a GA. úr X-ben, Kányádi Sándor nagyívű költeménye: *Halottak napja Bécsben*, vagy Sütő András bibliai fogantatású drámai példázata: a *Káin és Ábel* egyszerre és egymástól elválaszthatatlanul mutatja a „herderi” és a „heideggeri” paradigmák tulajdonságait, hiszen mindegyik az emberi létezés végső dolgait ragadja meg, egyszersmind a magyarság és az egész emberiség „sorstapasztalatait” fejezi ki. Hasonlóképpen Esterházy Péter prózájának, Szilágyi Domokos, Szócs Géza és a szlovákiai Cselényi László költészetének van egy „wittgensteini”, tulajdonképpen nyelvkritikai és van egy „herderi”, a magyarság tapasztalatait összegző karaktere.

Az irodalom és a nemzeti irodalom fogalmát ezért ma

sem lehet egymással szembeállítani. A magyar irodalom, akárcsak a múltban, azt példázza a jelenben is, hogy az irodalom nemcsak szó és grammatika, ahogy Kosztolányi híres versében a zászló nemcsak „bot és vászon”. A magyar irodalom egyszerre művészet és erkölcs, az egyéni lét metafizikai értelmezése, ugyanakkor egy emberi közösség vallo-mása és üzenete, amely az egyetemességet ostromolja, a nagyvilág előtt tesz tanúságot egy nép élniakarásáról, küzdelmeiről, és a nemzetek közösségének lelkiismeretét szólítja meg.

Felszámolhatók-e az antinómiák?

A „magyar élet antinómiáit” (hogy Németh László kifejezését használjam) ezek szerint a modernizációval és az identitás-védelemmel, az újítással-megújulással és a hagyománnyal, a nemzeti és az európai eszmékkel és értékekkel kialakult viszony szabja meg. Vajon vannak-e lehetőségek arra, hogy ez a viszonyulás kiegyenlítettebb legyen, és az imént jelzett konfliktusok legalább részben megoldódjanak? Illetve: mit tehet az irodalom, az irodalmi kultúra annak érdekében, hogy az egyensúlyosabb állapot létrejöjjön.

Véleményem szerint az irodalmi kultúrának vannak ezt célzó lehetőségei és eszközei. Három ilyen eszköz, egyszersmind művelődéspolitikai követelményt említenék meg: az értékközpontúságot, a kulturális (irodalmi) pluralizmust és egy átfogó kulturális stratégia kialakítását.

1 Az értékközpontúság, a valódi szellemi és irodalmi értékek megbecsülése minden kulturális élet és kulturális politika alapvető követelménye, amelynek következtében a szellemi életnek, az irodalom intézményeinek és mindenekelőtt az irodalomkritikának elsősorban a művészi (irodalmi) értékeket kell figyelembe vennie. A mai magyar szellemi élet-ről és irodalombírálatról egyáltalán nem mondható el, hogy törekedne ennek a követelménynek a tisztelt-bentartására. Ellenkezőleg, igen sok tapasztalatunk lehet arról, hogy a kritikai minősítések és a különféle

(könyvkiadói, díjakat javasoló) kura-tóriumok, egyáltalán az „irodalmi tőzsde” döntései mögött nem esztétikai vagy erkölcsi kritériumok, hanem személyi és csoportos elfogultságok, sok esetben durva politikai előítéletek jelennek.

A z irodalmi értékek rendjét a kommunista korszakban is mindig megzavarta és felforgatta az irodalompolitika, és én még emlékszem azokra az időkre, midőn a hivatalos irodalomkritika által felállított hierarchiában Illés Béla jóval Németh László, Hidas Antal jóval Weöres Sándor előtt foglalt helyet. Mára természetesen véget értek ezek a brutális hamisítások és erőszakosan keltett értékzavarok, de ki merné azt állítani, hogy a politika, megintcsak minden oldalon, nem törekszik arra, hogy taktikai érdekeinek erőltetésével megbontsa a valódi értékrendet, és zavart keltsen a kultúra világában? Éppen ezért az értékek szigorúbb kiválasztására és a valódi érték megbecsülésére van szükség, olyan kritikai közéletre, amely képes kiküszöbölni minden személyes és ideológiai elfogultságot, és képes elhárítani minden manipulációt.

2 Az értékközpontúság elve nem zárja ki az értékpluralizmus érvényesülését, ellenkezőleg arra figyelmeztet, hogy minden egyes irodalmi irányzat képes a maga törvényei szerint létrehozni egyetemes jelentőségű alkotói értékeket, és a befogadásnak ezt tudomásul kell vennie. A magyar irodalomban ma nincs vezető iskola és nincs „fővonal” - ezek egy meghaladott korszak felejtésre méltó fogalmai. Ma együtt élnek irodalmunkban a hagyományosabb realista vagy klasszicista, az avantgárd (neoavantgárd) és a posztmodern áramlatok, együtt is kell élniök, és csak szélsőségesen elfogult elmék gondolhatják, hogy minduntalan választani kell, mondjuk, Ágh István és Tandori Dezső költészete, vagy Lázár Ervin és Esterházy Péter elbeszélő művésze között.

A z irodalom, mint minden szellemi, minden kulturális rendszer, pluralista jellegű, és a különféle szemléletmódok, mentalitások és poétikák sohasem zárhatják ki egymást,

ellenkezőleg, együtt érvényesülhetnek, együtt kell érvényesülniük. Mint ahogy a 20. századi irodalmunk megítélésében is tévutakra jut az, aki úgy gondolja, hogy Babits költészete kirekeszti Ady költészetét vagy Kassák költészete kirekeszti Babitsét, József Attiláé Illyését és Pilinszkyé Nagy Lászlóét. Egy korszak vagy éppen egy nemzet irodalma valóban szellemi „köztársaságot” alkot, és ebben a „respublica letterariá”-ban igen jól megférhetnek egymással az egymástól igencsak különböző áramlatok és életművek, sőt maga az irodalom létmódja követeli meg azt, hogy az egymástól különböző (és versengő) értékek egy szellemi „köztársaság” tagjai legyenek.

3 Mindezek következtében stratégiai gondolkodásra, sőt tovább megyek: a magyar irodalom jövőképeinek a kialakítására van szükség. Irodalmunk ma egyféle identitásváltásban van, minthogy az egypartti rendszer évtizedeiben kialakított - és történelmi hagyományokat folytató - közéleti-ellenzéki szerepvállalást nagymértékben feleslegessé tette a többpárti demokrácia intézményeinek kiépülése, az irodalmi intézmények, mint a könyvkiadás, a folyóiratok, az írószervezetek állandó finanszírozási gondokkal küzdenek, az irodalmi életben pedig mindinkább szerepet kap az a megosztás, amelyet a pártpolitikai küzdelem indukál. Mindezek következtében szükség volna a magyar irodalom jövőjének felelős átgondolására és a kialakult irodalmi antinómiák meghaladására, az egymással küzdő nézetek egyeztetésére.

Azt, hogy a magyar irodalomból mi lesz az előttünk álló ezredfordulón: az emberi személyiség és a nemzeti közösség sorsáért felelősséget vállaló irodalom, amely meg tudja őrizni identitását, egyszersmind válaszolni képes a modernizáció kihívásaira, vagy csupán „szövegdőmping”, amely figyelmen kívül hagyja a művészi alkotás erkölcsi és humanisztikus követelményeit, az előttünk álló esztendők és szellemi küzdelmek fogják eldönteni. Az mindenesetre kétségtelen, hogy tisztázó vitákra és erőfeszítésekre szükség lesz a továbbiakban is.